

зації виробництва екологічно чистої будівельної кераміки, комплексному підході у вирішенні пріоритетних завдань вважаємо доцільним використовувати в інноваційних економічних процесах сьогодення.

ПОСИЛАННЯ

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. – Харьков, Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. – VII с., 1010 с.
2. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. – Полтава: Типо-Литография И. Фришберга и С. Зохоровича, 1906. – 125 с.
3. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.) / Издание Полтавской губернской земской управы. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
4. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1901 год. – Полтава: Типо-Литограф. Торг. Дома «Л. Фришберг», 1902. – Вып. I. – 164 с.
5. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. – Полтава: Электрик. Типо-Литограф. Торг. Дома Л. Фришберг и С. Зохорович, 1907. – Вып. I. – 110 с.
6. Полтавское губернское земское собрание ХLI очередного созыва С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1906. – 473 с.
7. Полтавское губернское земское собрание ХLIV очередного созыва. С 1 по 9 декабря 1908 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 571 с.
8. Полтавское губернское земское собрание ХLII очередного созыва (30 ноября – 8 декабря 1906 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 456 с.
9. Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 655 с.
10. Полтавскому губернскому земскому собранию 42-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1906 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1906. – 90 с.
11. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1909 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 105 с.
12. Полтавскому губернскому земскому собранию ХL очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.
13. Полтавскому губернскому земскому собранию ХLI очередного созыва Губернской земской управы доклады 1905 г. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – 192 с.
14. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы Доклады. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1902. – 726 с.
15. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-Литография М.Л. Старожицко, 1896. – 19 с.
16. Сельский календарь на 1888 год со святыми на три года (1888–1889–1890 гг.), портретом Государя Императора и многими рисунками. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1888. – 142 с.

Белько О.А. Развитие производства строительной керамики на Смилянском черепичном заводе Роменского уезда на Полтавщине (начало XX в.)

Статья посвящена реализации мероприятий Полтавского губернского земства по развитию производства огнеупорного строительного материала на примере деятельности Смилянского черепичного завода

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, губернская управа, финансовая поддержка земства, Смилянский черепичный завод, Роменский уезд.

Belko O.O. Development of building ceramics production at Smila tile factory of Romny County of Poltava region (beginning of the 20th century)

The article focuses on activity of the Poltava local council in refractory clay materials production using the example of Smila tile factory

Key words: the Poltava local council, municipal council, financial support from the local council, Smila tile factory, Romny County.

21.01.2019 р.

УДК 738:339«1890/1910»

Л.О. Гавриш

ОСОБЛИВОСТІ ЗБУТУ ПОЛИВ'ЯНОГО ПОСУДУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей продажу полив'яного посуду в системі збуту глиняних виробів українських гончарів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Окреслено причини збільшення та подальшого поступового зменшення обсягів його виготовлення, подано інформацію про державну політику щодо кустарів, які виготовляли полив'яний посуд.

Ключові слова: гончар, збут, продаж, обмін, полива, полив'яний посуд.

Важливим етапом роботи кожного виробника є продаж його товару. Українські гончарі збували свої вироби роздрібно (продаж чи обмін самим майстром) та оптовим (за участі посередників) способами. Так продавали і теракотовий, і полив'яний посуд. У запропонованій розвідці зроблено спробу з'ясувати й узагальнити особливості збуту полив'яних виробів, причини зміни обсягів їх виготовлення, державної політики щодо виробників полив'яного посуду.

Окреслені питання не були предметом спеціальних досліджень, лише окремі аспекти можна зустріти в працях переважно земських працівників, що вивчали економічний стан кустарних промислів, зокрема гончарства, в різних регіонах: М. Іонов на Київщині [2], П. Земятченський та Л. Плавтов на Чернігівщині [1; 6], С. Лисенко на Полтавщині [3], Л. Соколовський на Харківщині [9], А. Прусевич на Поділлі [8] та інші. Частково узагальнену інформацію із зазначеної проблематики подано в монографії керамолога Олеся Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» [7].

Актуальність дослідження зумовлюється потребою в узагальненні розрізнених відомостей про особливості збуту полив'яних виробів для подальших керамологічних студій.

Технологічно виготовлення полив'яних виробів відрізнялося від виготовлення теракоти. Ця обставина зумовила різницю в їх оцінюванні при збуті. Виробництво полив'яного посуду вимагало від кустарів додаткових витрат на придбання складових поливи та дров для повторного випалювання, що підвищувало собівартість продукції. Полив'яний посуд вимагав більшої ретельності й при вкладанні до горна, «простая посуда укладається шкоро – в 4–6 часів, глазування жє отнимає целый рабочий день» [2, с. 55]. Часто під час випалу посуд «склеювався», в процесі роз'єднання він отримував пошкодження, що зменшувало його ціну й призводило до збитків. Відповідно, під час збуту полив'яний посуд мав більшу вартість порівняно з теракотовим. При роздрібному продажі, наприклад, теракотовий горщик-«золінник» коштував 8–12 коп., а полив'яний – 15–30 коп. [7, с. 123]. При оптовому продажі різниця в ціні теж зберігалася: «сотня посуду продається... простою – до 3 р., полив'яною – от 8 р. до 8 ½ р.» [9, с. 55].

Найбільш поширеною формою полив'яного посуду були миски. При їх оптовому продажі сотню виробів називали «круговою» й налічувала вона 250–350 одиниць різновеликого посуду (зазвичай чотирьох розмірів: двійник, трійник, четверик, п'ятерик).

Оскільки виготовленням полив'яного посуду займалася невелика кількість гончарів, то й окремої системи його обрахунку при оптовому збуті не виробилося, «була пристосована термінологічна система лічби полив'яних мисок, тобто «кругова сотня» [7, с. 146]. Вона також з часом змінювалася, з'являлися нові метрологічні одиниці: шестерик, десятерик, двадцяттерик. Їх поява була викликана в основному проблемами із реалізацією глиняних виробів, які виникли на початку ХХ століття. У цей час основним способом збуту став оптовий продаж скупникам, які диктували свої вимоги кустарям. Ті, в свою чергу, щоб привабити посередників, змушені були збільшувати кількість одиниць, що входила до сотні, за рахунок введення дрібнішого посуду. З часом це явище поширилося й на оптовий продаж теракотового посуду.

Глиняний посуд не тільки продавали, а й обмінювали на продукти харчування. При такому способі збуту, «на відсип», «за простий горщик брали стільки збіжжя, овочів, фруктів тощо, скільки в ньому поміщалося, а за полив'яні вироби – удвічі або втричі більшу мірку» [7, с. 125; 4, с. 190].

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття ринки збуту все більше став завойовувати фаянсовий та металевий фабричний посуд, який склав серйозну конкуренцію кустарному виробництву. Дослідник гончарства Чернігівщини Л. Плавтов 1914 року писав: «До последнего времени гончары Черниговской губернии работали только простую посуду без поливы; к производству же поливяной начали приступать в широких размерах только лет 15–20 назад. Переход к производству поливяной посуды происходит под влиянием конкуренции луженой, а в последнее время эмалированной посуды» [6, с. 30]. Те, що виготовлення полив'яного посуду в Чернігівщині наприкінці ХІХ століття не мало масового характеру, підтверджено в дослідженні Петра Земятченського «О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии» [1, с. 232]. Слід зауважити, що схожа ситуація спостерігалася й на Київщині: «чистий» прибуток від виготовлення полив'яного й теракотового посуду був майже однаковим (60% і 56% відповідно). Таке співвідношення не приваблювало гончарів до довготривалого й витратного виробництва. Часто причиною непопулярності виготовлення полив'яного посуду серед майстрів ставало те, що «им полива не удается и их поливаная посуда не выдерживает конкуренции на рынках с привозной» [3, с. 355].

Відсутність досвіду, незнання технології призводили до помилок у виготовленні полив'яних виробів, що в свою чергу зменшувало прибутки. Наприклад, щоб пришвидшити процес виробництва, гончарі часто не перемелювали

поливу на жорнах, тому залишалися грудочки, які під час випалювання перетворювалися на некрасиві плями. Не додавала привабливості посуду й нерівна лінія-межа між полив'яною й теракотовою поверхнями. За спостереженням Миколи Іонова тільки в Дибинцях (Київщина), щоб запобігти цьому, вдавалися до «крайкування» – позначення межі рідким розчином житньої муки.

Проблемою було також те, що в різних осередках гончарна глина мала свої особливості, й, щоб узгодити фізичні властивості сировини й поливи (зокрема, коефіцієнт розширення й звуження) й уникнути розтріскування при випалюванні, потрібно було експериментальним шляхом віднайти саме «свій» рецепт. Микола Іонов згадував про гончаря Афанасія Дем'яненка з Черкаського повіту, який цій проблемі присвятив три роки наполегливої праці [2, с. 14]. Вказуючи на сталість традицій, дослідник зауважував, що гончарі потребують нових знань, які можна отримати через організацію артіль та гончарних шкіл. Цікаво, що обстеження гончарного промислу Київської губернії Микола Іонов здійснював за дорученням земства, відповідно в звіті пропагувалася ідея професійної освіти. Так, говорячи про розпис полив'яного посуду, він зазначив, що найкращими й найрозмаїтшими є роботи гончаря з Дибинців Каленика Масюка, який свого часу навчався в Глинській гончарній школі. «Ставить этого гончара на ряду с другими, конечно, совершенно невозможно. Он хорошо, быстро и красиво работает, сбыт его изделий обеспечен, у него всегда есть заказы; расценка изделий, сравнительно, высока, в зависимости от скупщика он не находится» [2, с. 10]. Останнє було вкрай важливим, оскільки на початку ХХ століття прикметною ознакою українського гончарства став збут продукції переважно за активної участі скупників, що суттєво зменшувало прибутки гончарів і робило песимістичними прогнози щодо майбутнього кустарного промислу. Скупники, на думку Миколи Іонова, також «приносят вред и морального характера, стараюсь дискредитировать в глазах темного народа земские или общественные начинания», підриваючи довіру до споживчих спілок, які мали б полегшити кустарям збут їх продукції [2, с. 62]. Про вплив якості поливи на збут глиняних виробів на рубежі ХІХ і ХХ століть писав також Сергій Лисенко. Серед першочергових заходів Полтавського губернського земства по сприянню глиняним гончарям, на його думку, «должно быть не расширение пределов сбыта, а скорее удержание захваченных уже рынков от конкуренции со стороны довольно близких соседей», чому сприятиме «введение улучшенных рецептов поливы» [3, с. 370].

Асортимент полив'яних виробів вигідно відрізнявся від теракотових форм. Такий стан речей можна пояснити тим, що полив'яний посуд був орієнтований на заможніших споживачів, які вже активно користувалися фабричною продукцією. Відповідно, потрібно було максимального наблизитися до промислового асортименту глиняних

виробів. Як наслідок, полив'яні глиняні вироби стали основними конкурентами фабричного фаянсового посуду. Щоб дискредитувати кустарного виробника перед масовим споживачем «збутові агенти... поширювали не завжди достовірні відомості немовби про масові отруєння людей свинцевою поливою, оплачували й організували проведення спеціальних обстежень шкідливостей гончарного виробництва, замовляли статті в періодиці з вимогою державної заборони використання свинцевих полив» [5, с. 76]. Як наслідок, почали з'являтися публікації, в яких автори попереджали про можливу небезпеку отруєння гончарів свинцем, яка ставала можливою через брак знань про технологію покриття виробів поливою й недотримання правил техніки безпеки. Дослідник гончарства Поділля Олександр Прусевич зазначав, що через незнання коефіцієнтів розширення глини й поливи від дії високих температур і звуження при охолодженні, на виробках полива розтріскується [8, с. 57]. Коли в ці тріщини потрапляє кислота зі страви, свинець в результаті хімічної реакції переходить до їжі й, на думку дослідника, викликає отруєння. Таку ж проблему, тільки вже на Київщині, окреслив Микола Іонов. Окрім незнання кустарями «коэффициентов расширения глины и глазури», він також звернув увагу на те, що «киевским гончарам не известно», в яких пропорціях слід брати окис свинцю і кремнезем. Тому вони, щоб пришвидшити процес плавлення поливи, більше додають окису свинцю, що, в свою чергу, не тільки призводить до збільшення собівартості посуду, а й до «медленного систематического отравления» користувачів таким посудом [2, с. 13]. Негативний вплив поливи на здоров'я самих гончарів, на думку дослідника, відбувався під час перемелювання свинцю з піском (страждали легені), перепалювання свинцю (випари шкодили органам дихання й зору), коли немиті руки майстрів контактували з їжею (страждали органи травлення), загальної шкоди організму виробників і користувачів полив'яним посудом завдавали мідь і марганець, які використовували для кольорової глазури [8, с. 37]. Повідомлення про шкідливість поливи, які періодично з'являлися від початку 1840-х років, масового характеру набули в 1929–1930-ті роки (це явище в історії українського гончарства ґрунтовно охарактеризував керамолог Олесь Пошивайло [5, с. 76–84]). Разом з примусовою колективізацією кустарів, податковим тиском на одноосібників, підтримкою фарфоро-фаянсової промисловості з боку держави, подорожчанням палива та сировини, бездоріжжям, труднощами при збуті продукції це призвело згодом до поступового занепаду гончарного промислу загалом й виробництва полив'яного посуду зокрема.

Отже, збут полив'яного посуду мав свої особливості: при продажу його ціна була вищою, при обміні за нього давали більше продуктів харчування. Збільшення обсягів виготовлення полив'яних виробів на кінець XIX століття було наслідком посилення конкуренції з боку

фарфоро-фаянсової промисловості та налагодження випуску металевого посуду. Це явище також вплинуло на розширення асортименту полив'яного посуду, який був представлений більшою кількістю форм порівняно з теракотовим. Разом з цим постала проблема браку знань і досвіду в майстрів, які раніше не виготовляли посуд, вкритий поливою. Саме технологічні помилки кустарів згодом стали одним із аргументів провідників державної політики, спрямованої на заборону використання поливи й подальшого згасання виробництва полив'яного посуду.

ПОСИЛАННЯ

1. Землячченский П.А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии / П.А. Землячченский // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. – Т. IV. – С. 216–244.
2. Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии / Н.Ф. Ионов // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К.: тип. насл. К. Крулянского, 1912. – С. 1–77.
3. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд / С.И. Лисенко. – Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. – Вып. 2. – 540 с.
4. Овчаренко Л. Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття): монографія / Людмила Овчаренко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с. – (Науковий проект «Гончарний здви́г Донбасу», кн. 4; Українські керамологічні студії, вип. 3).
5. Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства / Олесь Пошивайло // Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 632 с.: іл.
6. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии / Л. Плавтов. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – 32 с.
7. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О.М. Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.
8. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: издание Подольской Губернской Земской Управы, 1916. – С. 9–118.
9. Соколовский Л.Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л.Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: Типография губернского правления типографии окружного штаба. – Вып. II. – 1883. – С. 33–57.

Гавриш Л.А. Особенности сбыта глазурированной посуды (конец XIX – начало XX века)

Статья посвящена выяснению особенностей продажи глазурированной посуды в системе сбыта глиняных изделий украинских гончаров в конце XIX – начале XX века. Определены причины увеличения и дальнейшего постепенного уменьшения объемов её производства, предоставлена информация о государственной политике относительно кустарей, которые изготавливали глазурированную посуду.

Ключевые слова: гончар, сбыт, продажа, обмен, глазурь, глазурированная посуда.

Havrysh L.O. Peculiarities of the sale of polishing dishes (the end of the XIX – the beginning of the twentieth century)

The article is devoted to the clarification of the peculiarities of the sale of polycarbonate utensils in the system of sale of clay products of Ukrainian potters in the late nineteenth and early twentieth centuries. The reasons for the increase and further gradual decrease of the volume of its production are specified, information on the state policy concerning the craftsmen and producers of the polishing dishes was provided.

Key words: potter, sale, exchange, watering, polishing dishes.

24.01.2019 p.

